

13

साहित्य आणि समाज

प्रा.डॉ. आसिया चिश्ती
मराठी विभाग,
श्रीकृष्ण महाविद्यालय गुंजोटी

गोषवारा: साहित्याचे मूल्य दुहेरी असते. समाजातील एक सर्जनशील कृती म्हणजेच एक सांस्कृतिक घटना म्हणून विचार करताना तो केवळ वाङ्मयीन संदर्भात करून चालत नाही तर ती कलाकृती ज्या समाजात घडली त्याचा विचार अपरिहार्य करावा लागतोच साहित्य निर्मितीची स्वायत्तता मान्य करूनही सामाजिक घडामोडींच्या, प्रेरणांच्या संदर्भात तिचा अन्वय लावण्याचा तिचे अंतरंग समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा लागतो. जिवंत समाजाच्या सतत बदलत्या अशा समग्र संदर्भात साहित्याचे मूल्य जोपासण्याची जाणीव यामागे असते. साहित्याची निर्मिती होते तेव्हा ती कलाकृती आपल्या बरोबरच समाजातील विचारांनाही बरोबर नेते. त्या त्या समाजातील विचारावर कांही प्रमाणात ठसा उमटलेला आपल्याला दिसतो. इतकेच नव्हे तर कधी कधी असेही होते की समाजातील रूढ विचारांमध्ये बदल घडून येण्यात साहित्याचाही वाटा कमी अधिक प्रमाणात असतो. कलावंतांचे प्रतिबिंब हे साहित्यात पडते, परंतु कलावंतांची मनोवृत्ती त्याच्या आसपासच्या समाजातून घडत नसते का? तेव्हा समाजाच्या विचारसरणीचे प्रतिबिंब तत्कालीन साहित्यात पडत असते. व त्या प्रतिबिंबा वरूनच सामाजिक संस्कृतीचे मूल्यमापनही होत असते. लोकहितवादीची शतपत्रे, हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्या, देवलांची "शारदा" फुले यांचे विचार, आंबेडकरांनी हाताळलेले प्रश्न यातून मानवी मनाची प्रगतावस्था आणि विकासच झालेला पाहायला मिळतो. अर्थात हे सगळे समाजविषयक प्रश्न साहित्यात कधी जाणीवपूर्वक तर कधी अप्रत्यक्षरीत्या व्यक्त झालेले

असतात. अगदी नटसम्राट नाटक जरी घेतले तरी त्यात दोन मुल्यांचा, दोन पिढ्यांचा संघर्ष तर आहेतच पण त्याचबरोबर यंत्रप्रधान अर्थनिष्ठ संस्कृती आणि कलावंत यातील ताण नाट्यप्रवाहात एकजीव झालेला आहे. "कौन्तेय" मध्ये देखील कर्ण समाजातील उपेक्षितांचे प्रतिनिधित्व करताना दिसतो. भौतिकप्रगती व समाज व्यवस्था हातात हात घालून कधी बदलत नाही या सत्याची जाणीव "कौन्तेय" मध्ये होते. कुमारी मातेच्या समस्या महाभारतकालीन जेवढी तीव्र होती तितकीच तीव्र आजही आहे ही जाणीव आपल्याला व्यथित करते. प्रस्तूत शोधनिबंधातून पौर्वात्य अथवा पाश्चात्य साहित्याचा मानवी जीवनाचा ओघ बदलून टाकण्यास, त्यास गती देण्यास सहाय्यभूत ठरते, साहित्य आणि समाज जीवन यांचा निकटचा संबंध आढळतो, तर कधी तो सर्वकाळ टिकेलच असेही नाही. समाज जीवनाचा साहित्यावर परिणाम होतो; पण हा परिणाम वाङ्मय प्रकारपरत्वे भिन्नही असतो तेव्हा समाजजीवनाचा साहित्यावर आणि साहित्याचा समाजजीवनावर परिणाम होतो काय, या विषयीचा विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना:— जसे समाजजीवन तसे वाङ्मय असे म्हटले आहे. समाजजीवन आणि वाङ्मय यांचा दृढ संबंध आहे. वाङ्मय हे समाजपरिस्थितीचे अपत्य आहे असे तेन म्हणतो. अर्वाचीन काळातील मराठी वाङ्मयात सामाजिक जीवनाचे पडसाद पडलेले दिसतात. इंग्रजांच्या काळात भारतीय जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात कांती झाली. धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय पारतंत्र्यातून आपली सूटका करून घेण्यासाठी त्याकाळी समाज प्रयत्न करित होता. सामाजिक, राजकीय, धार्मिक चळवळींना एक वेग आला होता. त्याचे पडसाद केशवसुतांची, 'नवा शिपाई' ही कविता, हरिभाऊंची 'पण लक्षात कोण घेतो' ही कादंबरी, खाडिलकरांचे 'किचकवध' हे नाटक या व इतर अनेक साहित्यिकांच्या कलाकशतीतून उमटले. इ.स. १९२० नंतरच्या काळात रशिया व चीनमधील राज्यकांती, म.गांधीची चळवळ, फ्राइडचे मानसशास्त्र, विज्ञान, शिक्षण व लोकसंख्या यांचा जगातच झालेला स्फोट या सर्व परिस्थितीचा परिणाम साहित्यावर झाला. इंग्रजी साहित्यातील

'सामाजिकविज्ञान' चा इतिहास पाहिल्या तर याचीच प्रचीती घेते. बर्डस्वर्थ, कोलरिज, जायरन शेले, क्रीटस् यांच्या काळात फ्रेंच राज्यकांतीचे पडसाद उमटले. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या तीन तत्वांच्या पहिल्या प्रथम अगदी हिरीरीने उपरोक्त पुरस्कार केला. रशियामध्ये १७९७ मध्ये कांती झाली; पण कांतिपूर्व वाङ्मय आणि कांतिनंतरचे वाङ्मय यामध्ये फरक पडलेला आढळतो. असे असले तरी 'साहित्य म्हणजे सामाजिक प्रक्रियेचे प्रतिबिंब नाही. (१) तर सर्व इतिहासाचे सार, संक्षिप्त रूप आणि सारांश आहे असे वेलेक म्हणतो पण वाङ्मय म्हणजे केवळ परिस्थितीचा अविष्कार असे आपणास म्हणता येणार नाही कारण हे एकदा मान्य केले तर एकाच काळातील सर्व कवी सारख्याच मनोवृत्तीचे आहेत असे म्हणणे भाग पडते. केशवसुतांनी सामाजिक कांतीचा विचार सांगितला; पण ताब्यांना हे तत्व अमान्य होते. बालकवीना फक्त निसर्गतच दिसला. सफल प्रीतीची गाणी ताब्यांनी गायली, तर विफल प्रेमाची आर्त विराणी न्हटय पिळबदून गडकऱ्यांनी छेडली. तेव्हा व्यक्तिवैशिष्ट्ये अधिक महत्त्वपूर्ण ठरले असे म्हणावे लागते. तेव्हा वाङ्मयात जसा परिस्थितीचा अविष्कार होतो तसाच व्यक्तिवैशिष्ट्यांचा देखील अविष्कार होतो. व्यक्तिवैशिष्ट्ये आणि कालवैशिष्ट्ये या दोन्हीच्याही काही मर्यादा आहेत. व्यक्तिवैशिष्ट्यांच आपण कितीही उदो उदो केला तरी कालवैशिष्ट्यांस आपणास डावलता येणार नाही. आपला काळ आणि आपला समाज यापासून आपणाला दूर जाता येणार नाही आपण या कालप्रवाहाविरुद्ध, त्याच्या गतीविरुद्ध, प्रस्थापिताविरुद्ध बोलत असलो तरी शेवटी आपण त्याकाळातीलच ठरत असतो. राष्ट्राचे स्वभाव वैशिष्ट्यांच वाङ्मयातून प्रत्ययास येते. परिस्थितीचे अपत्य म्हणजे वाङ्मय' असे तेनने म्हटले आहे. पण माणूस विकसनशील आहे तो 'developing organism' आहे. म्हणून अशी टोकाची मते स्वीकारता येणार नाहीत; पण अशी एका टोकाची मते मांडण्यात आलेली आहेत. केवळ आर्थिक कारणांने जीवन नियंत्रित होत असते असे मार्क्स म्हणतो, तर केवळ भौगोलिक परिस्थिती जीवन नियंत्रित करते असे वेकलचे मत आहे. दोन्हीही विद्याधुरीण एकाच कारणाची कास

धरतात, त्यामुळे संपूर्ण सत्याचा शोध लागणो कठीण आहे.

कालमानाप्रमाणे समाजजीवनाचा साहित्यावर झालेला परिणाम:- पौराण्य अथवा पाश्चात्य साहित्याचा इतिहास आपण पाहिला तर प्रथम तात्विक वाङ्मय निर्माण झालेले आढळते आणि त्यानंतरचा काळात अथवा त्याच काळात ललितवाङ्मय निर्माण झालेले आहे. पाश्चात्यदेशांत व्हॉल्तेर, रुसो, मार्क्स, फ्राईड हे विचारवंत निर्माण झाले. त्याचप्रमाणे रामदास, महात्मा फुले, चिपळूणकर, जांभेकर, लोकमान्य टिळक, म.गांधी इत्यादी विचारवंत आपणाकडे निर्माण झाले. त्यांच्या विचारांची छापही वाङ्मयावर पडली आणि हे वाङ्मय मानवी जीवनाचा ओष बदलून टाकण्यास, त्यास गती देण्यास सहाय्यभूत ठरले. वाङ्मयाच्या साहाय्याने जग बदलू शकते का याचे होकारार्थीच उत्तर द्यावे लागेल. अनेक लेखकांनी मानवाच्या बुद्धीला आणि भावनांना आवाहन केलेले आहे स्कॉट डिकन्स, हरिभाऊ यांनी जी काही तत्वचर्चा केली होती ती वाचकापर्यंत पोहोचविली. आगरकरांचे विचार हरिभाऊंनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून अतिशय सहजपणे आणि कलात्मक रीतीने मांडले. विचार हा अमूर्त स्वरूपाचा असतो. साहित्य त्या विचारास मूर्त करते. वाचकांच्या केवळ मनाचा ते ताबा घेत नाही, तर त्याबरोबर ते त्याच्या रक्तात मिसळते. त्यांच्या सान्या चित्रशक्तीत प्रेरणा निर्माण करते. आणि त्या प्रभावाने माणूस हा कार्यप्रवण होतो. साहित्य आणि समाजजीवन यांचा असा निकटचा संबंध जो आढळतो तो सर्वकाळी टिकेलच असे नाही. मोरोपंत, वामन पंडित या पंडितकवींच्या काव्यांत तत्कालीन परिस्थितीचे दर्शन घडत नाही. त्या काळात त्या समाजाची राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती कशी होती याचे साद-पडसाद त्या काव्यातून ऐकू येत नाहीत. अदभूतरम्य 'मुक्तामाला' आणि 'भानुकोषा' या कादंबऱ्यांत देखील परिस्थितीचे दर्शन अभावानेच आढळते. समाजजीवनाचा साहित्यावर परिणाम होतो. पण हा परिणाम भिन्न असतो. काव्य, कथा, नाटक या वाङ्मयप्रकारांवर हा परिणाम कमी होतो पण त्यामानाने कादंबरी या वाङ्मय प्रकारावर हा परिणाम अधिक

होतो असे आढळते. पंत काव्याप्रमाणे प्राचीन संस्कृत वाङ्मयही समाजजीवनाच्या या परिणामापासून अलिप्त असेच आहे. कालिदासाच्या 'मालविकाग्निमित्र' अथवा 'शाकुंतल' या नाटकांमध्ये त्याकाळातील धार्मिक क्षेत्रातील आणि राजकीय क्षेत्रातील महत्वपूर्ण लोकांविषयी उल्लेख आढळत नाहीत. सुवर्णमय भारताचे दर्शन इतिहासातून घडते; पण वाङ्मयातून ते दर्शन आढळत नाही तेव्हा समाजजीवनाचा साहित्यावर व साहित्याचा समाजजीवनावर परिणाम होतो काय, या विषयीचा विचार आपण पाहिला. कालमानाप्रमाणे काही काळात हा परिणाम झालेला आढळतो. तर काही काळात समाजजीवन हे साहित्यापासून बरेच दूर राहिलेले आढळते.

साहित्य व मानवीजीवन:- व्यक्ती ही समाजातच राहात असते. तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास हा समाजातच घडत असतो. त्यातूनच व्यक्तीचा जीवनविषयक दृष्टीकोन आकार घेत असतो. लेखकाची वृत्ती आणि लेखकाचा दृष्टीकोन यातून वेगवेगळ्या वाङ्मय प्रकाराचे लेखन निर्माण होते आणि वाङ्मयातील वाद, प्रश्न हे जे निर्माण झाले ते या वृत्तीमूळे आणि दृष्टीकोनामूळेच होत. युरोपमध्ये पूर्वीच्या अभिजात वादाला लोक कंटाळले होते. सांकेतिकच्या आहारी गेलेल्या वाङ्मयास नवचैतन्याचे रूप वर्डस्वर्थ इत्यादीने दिले आणि सौंदर्यवाद अवतरला, त्यानंतर त्याची प्रतिक्रिया म्हणून वास्तववाद आला त्या-त्या व्यक्तीचे सामर्थ्य, त्याची वृत्ती आणि दृष्टीकोन यांचा हा परिणाम आहे. साहित्य आणि समाज यांचा विचार करीत असताना समाजाची अभिरूची हा घटक डावलून चालणार नाही. ही समाजाची अभिरूची धर्मभावनेचे प्राबल्य, तिची प्रकृतिवैशिष्ट्ये, त्याचप्रमाणे समाजाची गतिमानता इत्यादींवर अवलंबून असते. इ.स. १८५०-६० च्या काळामध्ये अद्भूताची लोकांना आवड होती. शास्त्रीय ज्ञानाच्या आजच्या सारखा स्फोट झालेला नव्हता त्यामूळे या शास्त्रीय ज्ञानाच्या अध्ययनामूळे, जीवनाज त्यांच्या नेहमी होणाऱ्या उपाययोजना मुळे आपोआपच लोकांच्या ठायी चिकित्सावृत्ती येते; ती त्या काळी नव्हती आज पुराणकथा आणि अद्भूतकथा यांच्यापेक्षा आजच्या वास्तवजीवनाचे चित्रण समाजाला हवे आहे. उर्वशीच्या

प्राप्तीसाठी पुरुरव्याने केलेल्या पराक्रमापेक्षा रेशनच्या रांगेत बराच काळ ताटकळून तरीही प्रसन्नचित्ताने बाहेर एखाद्या सामान्य माणसाच्या सहनशीलतेचा परिणाम त्यास मोह घालण्याची शक्यता आहे. आज वाङ्मयाची निर्मिती अतिशय वेगाने होत आहे. जीवनाच्या विविध अंगोपांगांना त्यात स्थान मिळत आहे. अनेक मूक दूःखे आज बोलकी होत आहेत. आपल्या सभोवतीचे उपोक्षितांचे जीवन आधिक प्रभावीपणे आणि प्रामाणिकपणे आकार घेत आहे. वाङ्मयीन अभिरूची ही केवळ बदलली नाही तर ती अधिक प्रगत आणि प्रगल्भ झालेली आहे. त्यामूळे अधिक कसदार अशी साहित्यनिर्मिती होत आहे. अभिरूची आणि वाङ्मय यांतील कार्यकारण संबंध निश्चित सांगणे अवघड आहे; पण एक गोष्ट मात्र निश्चित व ती म्हणजे मानवी जीवनाचा साहित्यावर आणि साहित्याचा मानवी जीवनावर परिणाम हा होत असतो. 'साहित्य, साहित्यिक व समाज' या आपल्या लेखात प्रा.स.शि.भावे यांनी आरंभीच लिहिले आहे की, 'साहित्य म्हणजे भाषेच्या माध्यमाने केलेली कलानिर्मिती; साहित्यिक म्हणजे कलानिर्मितीची क्षमता असलेली व कलानिर्मिती करणारी व्यक्ति; आणि समाज म्हणजे पारंपारिक व नव्याने निर्माण होणाऱ्या हितसंबंधाच्या संदर्भात एकत्र आलेला व एकत्र राहणारा मानवसमूह'(२) पुढे त्यांनी स्पष्ट केले आहे की 'भाषा हे साहित्याचे द्रव्य होय' साहित्य व समाज यातील परस्पर संबंधाचा शोध घेताना सर्वाआधी काही गोष्टी मनाशी नक्की करणे योग्य ठरेल. साहित्य या कलाप्रकाराच्या निर्मितीचे मूलद्रव्य किंवा साधन म्हणजे भाषा होय. अशा भाषेच्या आधारे लेखक साहित्यनिर्मिती करतो आणि वाचक या भाषेच्या आधारेच साहित्यकृतीचा आस्वाद घेतो. या दोघांच्याही कृतीमागे म्हणजे निर्मिती आस्वाद यांच्यामागे अनेक प्रयोजने असू शकतात. आणि साधारणपणे बहुसंख्य प्रयोजनांना एक सामाजिक वा जीवनविषयक संदर्भ असलेला जाणवतो. या बाबतीतील दुसरे टोक म्हणजे निर्मिती वा आस्वाद या दोन्हीमागे 'आनंद' किंवा 'श्रेष्ठतर' ही प्रवृत्ती प्रयोजनरूपाने आहे असे मानणे ही केवळानंदाची कल्पना साहित्यकृतीतील कलेचे अंग किंवा कलात्मकताच लक्षात घेऊन सांगितले जात

असते. ही शुद्ध कलावादी भूमिकाही म्हणता येईल यात साहित्यकृतीच्या अनन्यसाधारणत्वावर व समाजनिरपेक्षतेवरच भर दिला जातो. पण साहित्य ही एक आशयप्रधान कला असल्यामुळे तिचा केवळ कलात्मक दृष्टीकोनातून विचार करता येईल किंवा नाही किंवा केल्यास तो कितपत उचित ठरेल हा प्रश्नच आहे. कारण साहित्यांतर्गत आशय हा नेहमीच जीवन वा समाजसंलग्न असतो. प्रा.वा.ल.कुलकर्णी च्या मते, 'कलामूल्ये कलाकृतीचा फक्त 'चांगलेपणा' ठरवू शकतात. तिचे श्रेष्ठत्व ठरवायला जीवनमूल्यांचाच विचार करायला लागतो'. (३) एखाद्या साहित्यकृतीला आपण श्रेष्ठ केव्हा म्हणतो ? जर तिच्यातील जीवनदर्शन सखोल व उत्कट असते तेव्हा. डॉ.रा.भा.पाटणकर यांनी कलेची द्विध्रुवात्कता विस्ताराने स्पष्ट केलेली आहे. अ-लौकिकतावाद आणि लौकिकतावाद असे दोन ध्रुव ते मांडतात यातील लौकिकतावाद हा कलेचा जीवनाशी असणारा जो संबंध त्यावरच अधिष्ठित आहे. आशयाच्या महत्त्वामुळे साहित्यकला तर लौकिकतावादा कडे झुकलेली कला आहे. (४) असेच ते सूचित करतात आणि आपणास दिसतेही असेच की ऑरिस्टॉलपासून अलिकडच्या अस्तित्वादापर्यंत लौकिकतेचे सूत्रच पसरलेले आहे. संगीतासारख्या कलेचे रहस्य लौकिकतावाद सोडवील; कारण तिथे अर्थाचा फारसा प्रश्नच येत नाही. स्वरांची विशिष्ट नियमबद्ध संघटना तपासण्याचेच काम तिथे असते. पण साहित्यकलेचे 'अर्था' च्या उल्लगडयाशिवाय चालत नाही. मराठीतील एक मार्क्सवादी समीक्षक प्रा.शरदचंद्र मुक्तिबोध, यांनी 'ललित वाङ्मयातील सामाजिक जाणिवेचे स्वरूप' या संदर्भात मांडलेले विचार पोथीनिष्ठ नसून कलेचा लवचिक तोल सांभाळणारे आहेत असेच दिसते. त्यांच्यामते, 'समाज म्हणजे व्यक्तीचा समूह वा व्यक्तीची गोळाबेरीज नव्हे. समाजाला स्वतंत्र अशी अंतर्गत रचनाही आहे. ती विवाक्षित आर्थिक संबंधातून निश्चित होते. समाजविकासाच्या प्रक्रियेत धार्मिक, नैतिक, सामाजिक, कलाविषयक इ. रूढी व कल्पना निर्माण झालेल्या असतात. त्या सर्वांचा प्रवाह समाजदेहातून वाहात असतो. परंतु शेवटी त्या सर्वांचे कार्य समाजाच्या मूळ व्यवस्थेला सुरळीत चालू ठेवणे हेच असते. (५) सामान्य

माणूस आणि कलावंत यात भेद करतात. कलावंत म्हणजे कामगार अशी पोथीनिष्ठ भूमिका ते घेत नाहीत सामान्य माणूस व कलावंत यांच्यातील भिन्नत्व स्पष्ट करताना कलावंताच्या ठिकाणी नवनिर्मितीचे सामर्थ्य असते खास संवेदनशीलता व रूपविषयक जाणीव असते. याचा उल्लेख ते करतात. सामान्य माणसाप्रमाणे त्याच्या प्रेरणा व्यवहारिक व कृतिपर नसतात जीवनविषयीच्या एक व्यापक 'जाणीव' त्याच्याठायी असते. याचीही ते नोंद करतात. हे सारे उल्लेख कलावंताच्या लवचिक कलावंतताची दाद मुक्तिबोधांच्या मनाने घेतलेली आहे. याचीच साक्ष देणारे आहेत. वेलेक आणि वॉरेन यांनीही 'साहित्य आणि समाज' या प्रकरणात या दोघांतील संबंधाचा मोठया विस्ताराने शोध घेतलेला आहे. एकूण साहित्य व्यवहाराची वाचकसापेक्षता त्यांनी चांगल्या तऱ्हेने स्पष्ट केलेली आहे. त्यांच्या मते साहित्य आणि समाज यांच्यातील नाते आडवळणी असेच आहे. ठामपणे त्याबाबत काही नियमावली सांगता येत नाही. 'अध्ययनात साहित्य हे केवळ जीवनाचा आरसा, त्याची नुसती प्रतिकृती किंवा साहित्य म्हणजे एक सामाजिक दस्तऐवज अशी समजूत जोवर आपण गृहीत धरून चालतो आहोत तोपर्यंत अशा आपल्या अध्ययनाचे मोल अगदी नगण्यनच ठरेल' (६) साहित्यिक विचारसरणी व कथासूत्रे ही काही एका दृष्टीकोणातून सामाजिक परिस्थितीवर अवलंबून असतात.

निष्कर्षः—

१) साहित्य व समाज यातील परस्पर संबंध जटिल असला तरी साहित्याला काही प्रमाणात तरी जीवनाचा आधार असतो हे मान्य करावेच लागते.

२) साहित्यनिर्मिती ही ज्या व्यक्तिमनातून होते त्या व्यक्तिमनाचे स्वरूप तसे समाजनिर्मितच असते.

३) व्यक्तीची व्यक्ती म्हणून होणारी जी घडण असते त्यात सभोवतालचे संस्कार बलवत्तर व मोठया प्रमाणात असतात. तेव्हा अनुभवाचा स्वीकार व संगतीपूर्वक अविष्कार करणारे मनच जर प्रामुख्याने समाजाची निर्मिती असेल तर त्या मनाच्या साहित्यरूपी निर्मितीत ती संस्कारित 'सामाजिकता' उतारणारच असे

मत मांडता येईल.

४) साहित्य हे सामाजिकतेपासून विभक्त करता येत नाही. निर्मात्या मनाच्या विशिष्ट स्वरूपामुळे या दोन्ही गोष्टी परस्पर संलग्न बनलेल्या असतात. हा साहित्य आणि समाज यांच्यातील संबंध लक्षात घेऊनच साहित्य वा कला यांच्या व्याख्या तयार केलेल्या गेलेल्या दिसतात.

५) साहित्यकृतीचा विचार करताना कलामूल्यांबरोबरच ज्या जीवनमूल्यांचा नेहमी उल्लेख केला जातो तो म्हणजे साहित्य व समाजजीवन यातील सेतूबंधच होय. एका मर्यादेपर्यंत साहित्य व्यवहारातील सामाजिकतेचे अस्तित्व मान्य केले जातेच; म्हणून तर जीवनमूल्यांची संकल्पना योजिली जाते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) साहित्यसिध्दांत — वेलेक आणि वॉरेन
- २) साहित्यविचार आणि समाजचिंतक — प्रा. स.शि. भावे
- ३) कलाकृती : चांगली व श्रेष्ठ —(लेख) प्रा. वा.ल. कुलकर्णी
- ४) सौंदर्यमिमांसा — डॉ.रा.भा. पाटणकर
- ५) साहित्यविचार आणि समाजचिंतक — प्रा. शरदचंद्र मुक्तीबोध
- ६) साहित्यसिध्दांत —वेलेक आणि वॉरेन (लेख)

□□□

14

भारतीय लोकशाही आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू

प्रा.डॉ. महादेव बेलखेडे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पानसरे महाविद्यालय अर्जापूर, ता.बिलोली, जि.नांदेड

प्रस्तावना : 1

आधुनिक भारताचे शिल्पकार, स्वातंत्र्य लढ्यातील झुंजार व लढाऊ नेते, भारताचे पहिले पंतप्रधान ज्यांच्या विचारामुळे भारतीय राजकारणाला दिशा मिळाली अशी एकमेव व्यक्ती, गौतम बुद्ध, वर्धमान महाविर या भारतीय तत्त्ववेत्त्यांच्या विचारांचे महत्व जाणून आणि ते आपल्या आचरणात आणून महायुद्धापेक्षा जागतिक शांतता किती महत्त्वाचे आहे हे संपूर्ण जगाला पटवून देणारे शांतीदूत, म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरूंना संपूर्ण जग ओळखते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे नेहरूजींचा लोकशाहीवर असणारी श्रद्धा व विश्वास हे होय.

पंडित जवाहरलाल नेहरू आपल्या विचारांने व कृतीने पूर्णपणे लोकशाही प्रवृत्तीचे होते. जगातील एक महान व आदर्श स्वरूपाची लोकशाही राष्ट्र भारतात निर्माण करण्याचे त्यांचे स्वप्न होते. स्वतंत्र भारताच्या सुरुवातीच्या काळात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे लोकशाही प्रणीत नेतृत्व भारताला प्राप्त झाल्यामुळे आज भारताची लोकशाही मूलभूत अशा तत्वावर उभी असून यशाच्या दिशेने वाटचाल करित आहे. लोकशाही विचाराची जडण घडण :

बालपणी आपल्या व्यक्तिमहत्त्वावर व विचारावर ज्यांनी छाप टाकली अशा दोन व्यक्ती म्हणजे महात्मा गांधी आणि मोतीलाल नेहरू हे होत अशी नोंद स्वतः जवाहरलाल नेहरू यांनी केली. आनंद भवन म्हणजे हिंदू, मुस्लिम आणि इंग्रज अशा तिन्ही संस्कृतीचे